

**Г. В. БОРЯК**

**АКТИ АДМІНІСТРАТИВНИХ МЕЖУВАНЬ  
КІНЦЯ ХІУ – СЕРЕДИНИ ХУІ ст.  
І РЕКОНСТРУКЦІЯ  
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ  
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ**

Межові акти містять відомості про адміністративно-політичні, адміністративно-територіальні, адміністративно-церковні поділи, про кордони дрібних територіально-господарчих утворень (маєткових комплексів), окремих населених пунктів. Поряд з маєтковими, описово-статистичними актами та іншими групами джерел вони складають важливий документальний комплекс для вивчення історичної географії України вказаного періоду. За об'єктами розмежувань і відповідно – за широтою географічної номенклатури акти можна розділити на чотири основні групи: 1) державних межувальних (розмежувань між ...державами); 2) розмежувань, між воєводствами, землями, повітами; 3) "обмежувань" волостей; 4) розмежувань між окремими маєтками та групами маєтків. Перші дві групи за функціональною ознакою (сферою нормування) представлені виключно публічно-правовими актами, що оформили "географічний бік" адміністративного устрою окремих значних регіонів; дві останні – головним чином приватно-правовими актами, які закріпили дрібні територіальні поділи в межах волостей і маєткових комплексів. За характером дій, що проводилися під час межувальних, виділяються акти „поновлення" ("repositio") старих рубежів (з оглядом порушених границь і пошкоджених межових знаків) і акти власне розмежування – встановлення нових границь ("limitatio") між різними об'єктами. За обсягом конкретної історико-географічної інформації розмежувальні документи значно перевищують оглядові. На обсяг впливає місце складання документу. Так, первинні акти, складені безпосередньо на кордонах під час межувальних і оформлені в місцевих канцеляріях, як правило, більш детально передають географічні характеристики, ніж складені на основі польових записів у центральних канцеляріях узагальнюючі документи.

Із вказаних вище чотирьох груп межових актів найбільш численні

дві останні. Перша і друга групи – акти спеціальних адміністративних межуваль – нараховують лише близько двох десятків актів. На них ми і зупинимося в даній розвідці.

Серед **адміністративно-політичних межових актів** виділяється своїми грандіозними масштабами і ретельністю акт розмежування 1546 р. між Великим князівством Литовським і Королівством Польським від Інфлянт і Прусії до Чорного моря. Цей документ містить переліки практично всіх прикордонних поселень, річок, боліт, урочищ, інших мікротопонімів, а також шляхів і дозволяє з найбільшою, порівняно з іншими державними кордонами, точністю встановити і прокартографувати граничну лінію довжиною понад 2 тис. км, а також виявити ряд поселень по обидва боки від кордону на відстані в кількох десятках кілометрів.

Середня продуктивність географічної номенклатури цього акту надзвичайно висока – 22 населених пункти на 100 км граничної лінії. Найвищого рівня – до 40 поселень – вона досягає на густозаселених відрізках прикордонної смуги, де відповідно вдається найбільш точно реконструювати граничну лінію. З іншого боку, саме тут найвища гострота взаємних територіальних претензій між землевласниками прикордонних маєтків. Цим обумовлена і структура документу. Він складається з 80 самостійних "обводів" (31 коронного, 47 великокнязівських і лише 2 – спільних). В результаті видається унікальна можливість виявити ряд спірних територій по всій довжині граничної лінії. При цьому розходження паралельних свідчень становлять від 1–2 до 8–10 км<sup>1</sup>. Характерно, що дані граничного акту 1366 р. про розподіл волинських володінь між кн. Любартом і Казимиром Великим (у ньому зафіксований відрізок довжиною до 150 км, від Грубешова до Сокаля) в цілому співпадають із даними акту 1546 р.<sup>2</sup>. Це свідчить про відносну сталість граничної лінії між двома державами.

Більш лаконічний збережений фрагмент "попису" литовсько-російських кордонів на Чернігово-Сіверщині 1523 р., що містить сім "реєстрів" чернігівських, гомельських, любецьких, мглинських, рославльських кордонів. Акт перераховує, за рідким винятком, лише прикордонні поселення та основні річки; непослідовність опису кордонів, відсутність додаткових топонімічних орієнтирів значно ускладнюють локалізацію згаданих у документі поселень. Продуктивність географічної номенклатури цього межового акту майже втричі нижча, ніж акту 1546 р.: до 8 поселень на 100 км. В цілому ж він дає можливість більш-менш точно реконструювати державний кордон між Великим князівством Литовським і Російською державою на протязі 600 км від Гомеля до верхів'їв Сули, а також внутрішні кордони між Чернігівським, Новгород-Сіверським і Путивльським повітами – на протязі 500 км. Загальна довжина встановленої граничної лінії складе, таким чином, 1100 км.

При співставленні обсягу історико-географічних відомостей межових актів Лівобережжя і актів розмежувань правобережних і західно-українських земель слід враховувати різницю в густоті заселеності цих регіонів. "Розрідженість", населення на південній околиці Російської держави не давала можливості тим, хто проводив межування, з достатньою точністю і ретельністю визначити окремі відрізки кордону. Часто, причому на протязі до кількох сотень кілометрів, вони були умовними<sup>3</sup>, і порубіжні претензії і "зачіпки" виникали лише тоді, коли йшлося про

масові захоплення територій іншої держави. У таких випадках, як уже відзначалося в літературі<sup>4</sup>, мова повинна йти не про *граничну лінію*, а скоріше, про *прикордонну смугу* завширшки від 1–2 до кількох десятків кілометрів. Чим далі на південь, тим більш очевидною стає особливість кордонів, а свідчення актів про них – більш загальними і невизначеними. З іншого боку, ступінь точності й ретельності межових актів у визначенні граничної лінії (чи смуги) може бути посереднім показником рівня заселеності регіону.

Динаміка змін молдавсько-польського кордону на Покутті в 1497–1503 рр. у загальних рисах реконструюється за двома проектами розмежування, інструкціями послам та іншими джерелами, що містяться в дипломатичному листуванні обох держав. Довжина встановленої граничної лінії не перевищувала 200 км. Продуктивність географічної номенклатури цих актів надзвичайно низька: лише 3 поселення на 100 км; основними орієнтирами для проектів розмежування були великі ріки – Дністер, Черемош, Серет, Прут і в меншій мірі – мікротопоніми.

Польсько-турецьке дипломатичне листування, а також інструкції королівським комісарам дозволяють точно реконструювати незначний відрізок границі, що існувала на той час у степу, – між Бугом і Дністром по р. Саврані (протяжністю близько 150 км) і дуже приблизно – решту граничної лінії від Дністра до Дніпра, не дивлячись на те, що розмежування "Диких піль", що готувалося в 1539–1542 рр., так і не було проведено. Прикордонними орієнтирами служили, природно, не поселення, а степові річки; географічна номенклатура прикордонних територій в цих актах взагалі відсутня. Як свідчать останні публікації польсько-турецьких дипломатичних документів<sup>5</sup>, під час переговорів королівські комісари пропонували пересунути кордон південніше, до р. Кодими<sup>6</sup>. Султан не прийняв пропозицію, і турецька сторона ще деякий час наполягала на збереженні кордону по р. Саврані, який, за свідченнями "старих людей" з Кілії і Білгороду, встановився ще 60 років тому, тобто на початку 80-х років ХУст. Жодних відомостей про нові розмежування "в Полі" в районі згаданих річок виявити не вдалося.

Акт, що зафіксував у загальних рисах південні кордони Великого князівства Литовського з Кримським ханством, південно-західкі – з Молдавським князівством і східні – з Російською державою, у часи київського князя Симеона Омельковича (50–60-і роки ХУ ст.) – це так званий "обвід" черкаського Намісника Свиридова, відновлений за свідченнями "старожилів" і записаний у книги судових справ Литовської метрики між актами 1540–1543 рр. у вигляді своєрідної доповідної записки Сигізмунду I ("свідоцтва господарю")<sup>7</sup>. Основні орієнтири на граничній лінії – річки Мурафа і Дністер, Чорне море, Дніпро, Таванський перевіз, Овеча Вода (р. Вовча), Самара, Сіверський Донець, Тиха Сосна. Цей обвід, втративши свою актуальність із захопленням Очаківського степу Кримським ханством і Османською імперією, міг, проте, в першій половині ХУІ ст. бути для польсько-литовського уряду підставою для територіальних претензій у цьому регіоні.

Друга група спеціальних межових актів – **адміністративно-територіальних** – представлена матеріалами лише двох розмежувань: 1566 та 1570 рр.

"Опис границь і повітів" 1566 р., затверджений віленським сеймом 1565–1566 рр.<sup>8</sup>, становить комплекс із 24 самостійних повітових обво-

дів. З них 5 регламентують кордони на Волині і Київщині: "повіт Луцький з Володимирським", "повіт Луцький з Кременецьким", "границя повіту Пінського", "границя Київська з Кременецькою", "границя Києву з Житомиром". Овруцький і Мозирський повіти, як вказано в акті, "вжо околичность границ своих мают", а Брацлавський і Вінницький залишилися, "яко на тот час есть, у своих границах". Загальна довжина встановленої граничної лінії на українських землях (в межах п'яти повітових обводів) становить 1700 км. Продуктивність географічної номенклатури досить висока – 12 поселень на 100км. Безумовно, цей показник міг би бути вищим, якби збереглися первинні межові акти<sup>9</sup>. Згадані в джерелах топоніми в цілому легко піддаються локалізації. Характерно, що у фіксації кордонів Київського воєводства "опис границь" менш ретельний; це обумовлено перш за все різницею у густоті заселеності між Волинським і Київським воєводствами.

Проведення повітових межувань завершило адміністративну реформу 1565–1566 рр., в результаті якої були створені судові повіти, а також впорядковано адміністративно-територіальний устрій на великій території Волинського і Київського воєводств.

Акт розмежування Київського, Брацлавського й Подільського воєводств 1570 р. відзначається більш скромними масштабами: протяжність зафіксованої у ньому граничної лінії не перевищує 500 км. Середня продуктивність становить всього 6 населених пунктів на 100 км, що пояснюється, з одного боку, відносно слабкою густотою залюдненості регіону, а з іншого – переважанням природних кордонів, які проходили по крупних річках: Росі, Мурафі, Дністру, які становлять понад 60 % загальної довжини границь і, природно, не потребують такої ретельної регламентації, як кордони, що проводяться по штучних, орографічних або дрібних гідронімічних орієнтирах.

Межові документи даної групи доповнюються пізнішими матеріалами, які, однак, можуть бути використані ретроспективно. Це акти розмежувань Летичівського й Кам'янецького повітів Подільського воєводства 1612 р.<sup>10</sup>, а також Овруцького й Кам'янецького повітів Київського воєводства<sup>11</sup>.

До вказаних актів спеціальних адміністративних межувань примикають 10 переважно західноукраїнських документів кінця XIV – середини XVI ст. Це акти приватно-правового характеру про розмежування між шляхетськими й королівськими маєтками, розташованими в суміжних адміністративно-територіальних одиницях. У них більш-менш ретельно зафіксовані окремі відрізки кордонів між різними повітами. Перемишльської й Львівської земель (1398, 1463, 1524, 1536, 1541 рр.); між Сандомирською і Сяноцькою (1465 р.), Перемишльською і Сяноцькою (1531, 1554 рр.) землями, Львівською землею Руського воєводства і Буським повітом Белзького воєводства (1488 р.), Пінським староством Гроцького воєводства і Луцьким повітом Волинської землі (1537 р.). Продуктивність географічної номенклатури цих джерел в цілому дещо нижча, ніж в актах спеціальних державних і внутрішньодержавних розмежувань: вона коливається від 3 до 10, пересічно ж становить 6,9 поселень на 100 км граничної лінії.

Проведені підрахунки свідчать, що вказаними вище джерелами, зафіксовано близько 3500 км державних (адміністративно-політичних) і 3700 км внутрішньодержавних (адміністративно-територіальних) кордо-

нів, що становлять відповідно лише 41 і 35 % їх загальної протяжності на українських землях. Більша частина мережі кордонів обох категорій (59 і 65 %) реконструюється за даними інших джерел, з першу чергу – великого комплексу маєткових актів, сконцентрованого в актових книгах судово-адміністративних установ Правобережної і Західної України. Зафіксовані в маєткових актах вказівки на адміністративну приналежність поселень і прикордонні орієнтири дозволяють виявити практично всі географічні номенклатури сусідніх повітів, земель, воєводств, співставити їх і тим самим відновити відсутні в актах спеціальних адміністративних межувань фрагменти граничних ліній.

Крім цього, залучення численних приватно-правових актів, у яких фігурують прикордонні поселення і прямо чи посередньо вказана їх адміністративна належність, дозволяє виявити розходження між даними офіційних межувань і фактичним станом границь. В результаті вдається реконструювати спірні відрізки кордонів між державами, воєводствами і повітами. Як відомо, слабкість центральних і нерозвинутість місцевих органів влади Польсько-Литовської держави часто дозволяла власникам прикордонних маєтків довільно переводити їх з однієї юрисдикції в іншу, одночасно міняючи їх повітову належність. Тому масовий актовий матеріал, в першу чергу місцевого походження, найчастіше є не просто єдиним джерелом, а й єдиною надійною підставою для реконструкції фактичних адміністративних границь різних категорій.

<sup>1</sup> Шолкович С. О границах Польской короны и Великого княжества Литовско-Русского // Памятники старины в западных губерниях. – Вып. 8. Холмская Русь. – Спб., 1885. – С. 40.

<sup>2</sup> Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanquszków w Sławucie / Wyd. przy współdzia – le P. Skobelskiego, B. Gorczaka. – Lwów, 1887. – Т. 1. 1366–1506. N 1. – S. 1.

<sup>3</sup> Порівн., наприклад, литовсько-російський кордон на Лівобережжі, який на відрізу від Сули до Самари не мав точних орієнтирів: він проходив у південно-східному напрямку, перетинаючи Псел і Ворсклу в їх середній течії, і лише на півдні, між річками Самарою й Орчиком (лівою притокою Орелі), був точно зафіксований Муравським шляхом.

<sup>4</sup> Manteuffeld T. Metoda oznaczenia granic w geografii historycznej // Księga pamiątkowa ku uczczeniu 25-letniej działalności naukowej prof. M. Handeismana. – Warszawa, 1928. – S. 221–223; Jakubowski J. Przykład zmienności granic administracyjnych na Litwie w wieku XVI. // Ateneum Wileńskie, 1935. – R.X. – S. 161.

<sup>5</sup> Дашкевич Я. Р. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. – Stevia, R. XXXVIII. – 1969. – С. 1, с. 110 – 118; Турецькі дипломатичні листи українською мовою з 40-х рр. XVI ст. – Slavia, R. XXXX. – 1971. – С.2. – С. 246–249; Katalog dokumentów tureckich. Cz. 1. 1455–1672. / Opr. Z. Abragamowicz. – Warszawa, 1959. – N 66.

<sup>6</sup> Як у вітчизняній, так і в польській історіографії укріпилася помилкова думка про усталений нібито вже в XV ст. литовсько-турецький кордон по річках Кодимі і Ягорлику. Цілком очевидно, що вказана гранична лінія, що проіснувала до кінця ХУІІІ ст., встановилася не раніше кінця ХУІ – початку ХУІІ ст., коли було остаточно завершено формування території Брацлавського воєводства. Тому її довільна екстраполяція на більш ранні періоди неправомірна.

<sup>7</sup> Центральний державний архів давніх актів. – Ф. 389, оп. 1, спр. 231. – Арк. 66 зв. –67. Опубл.; Limites Regni Poloniae et Magnus Ducatus Lituaniae / Ed. M. Dogiel. – Vilnae, 1758. – P.61–62;

Акты, относящиеся к истории Западной России. – Спб., 1848. – Т. 2. 1506–1544. – № 199. – С. 361–362.

<sup>8</sup> Ряд джерел дозволяють твердити, що підготовчі роботи по розмежуванню повітів, принаймні Волинської землі, були проведені ще в 1563 р. (Див.: Хронологическая опись документов Несвижского архива, составленная в 1862 г. // Летопись занятый Археографической комиссии. – 1871. – Вып. 5. – Отд. 3. – С. 3; Центральный державный историчний архів УРСР у м. Києві, – Ф. 256, оп. 1, спр. 22).

<sup>9</sup> Вдалося виявити лише один первинний акт – пінський обвід (ЦДАЖР СРСР. – КМФ-6, ЗА-35, оп. 1, № 46), його співставлення з вторинним документом, що вийшов з великокнязівської канцелярії (Русская историческая библиотека. – Юрьев, 1914. – Т. XXX. – Стб. 891), дозволяє виявити істотну різницю в повноті й ретельності фіксації граничної лінії між двома формами запису одного обмежування.

<sup>10</sup> Архив Юго-Западной России. – Киев, 1886. – Ч. 7, т. 1. – № 115. – С. 274–276.

<sup>11</sup> Zrodła dziejowe / Praez A. Jablonowskiego. – Warszawa 1894. – Т. 20. – S. 89 – 97.